

Владан Станковић*Међународни центар за православне студије, Ниш**Центар за црквене студије, Ниш - Србија**e-mail: vstankovic40@yahoo.com*

ОД ДУКЉЕ ДО БАРА. СТВАРАЊЕ БАРСКЕ АРХИЕПИСКОПИЈЕ¹

Апстракт: У раду ће бити приказане околности у којима је настала Барска архиепископија, позивајући се на традицију старе Дукље. Уздизање Барске епископије у ранг архиепископије треба тражити у већој вођеној политици дукљанских владара и троуглу који су чинили Византија, Свето римско царство немачког народа и Римска курија.

Кључне речи: Дукља, Бар, архиепископија, Римска курија

Prima verba овог рада односиће се на црквену историју Дукље, односно њеног епископата у позноримском добу и раном средњем веку. Град Доклеа први пут се спомиње код Птолемеја². Према називу града и читава област називана је Дукља³. За сам град, како преноси Константин Порфирогенит, везује се прича, свакако легендарна, да је настао тако што је сам град Диоклецијан населио Римљанима. Дукља се у овом периоду налазила у провинцији Превалитана (Prevalitana, Prevaliana, Praevaliana, Prevalis), која је реформом цара Диоклецијана (284–305) издвојена из провинције Далмација⁴. Управна структура Римског царства послужила је као пример црквеној хијерархији. Илирик, током IV века, није имао јединствену црквену организацију, већ је она била сачињена од скупа независних црквених области. Илирик је био подељен у две дијецезе, Дакију са провинцијама: Moesia Superior, Dacia Ripensis, Dacia Mediterranea, Dardania, Praevalitana и дијацезу Македонију са провинцијама Macaедonia, Epirus Nova, Epirus Vetus, Thessalia, Achaia и Creta⁵. Већ од

1 Посебну захвалност дугујем проф. др Милошу Антоновићу, који је и рецензент рада, на корисним сугестијама и саветима.

2 Шкриванић 1975-79, Monumenta cartographica Jugoslaviae I - II; Станковић 2013, (у штампи), у раду се наглашава значај карте као помоћног средства у медијавистици, као и утицају Птолемеја на касније радове у области картографије. Сајт на коме се може видети Доклеа <http://soltdm.com/sources/mss/ptol/imag/sillyr1.jpg> (преузето 05.05.2014.)

3 Антоновић 2012, 85–94; Благојевић 2011, 7–12. Народни назив је увек био Зета. Међународни чиниоци, који су се налазили у њеном окружењу, у старој Зети видели су настављача старе Дукље (града, епископије), те се то име и налази у дипломатичкој грађи.

4 Не улазећи детаљније у сам настанак града и његове античке историје, само ћемо скренути пажњу на основну литературу која се бави овим питањем. Constantine Porphyrogenitus 1967, 123; ИЦГ 1, 194–209.

5 Максимовић 2008, 19–20.

IV века постојала је тежња да се Илирик потчини римској цркви⁶. Коначан успех у том смислу огледа се у успостављању солунског викаријата 412. године од стране папе Инокентија I⁷. О самом почетку црквеног живота у Дукљи нема података. Почетке црквене организације у Дукљи треба свакако тражити у деценијама пре 431. године, када је на сабору у Ефесу учествовао и први забележени дукљански епископ Константин⁸. На Халкедонском сабору 451. године, са илиричког простора присуствовао је само епископ Дукље, Евандро⁹. Узрок изостанка епископа из Илирије треба тражити у проласку и пустошењу Хуна када су пали Виминацијум, Сингидунум, Маргум, Наис, Филипопољ. У прилог томе говори и податак да се епископ Ниша, након хунског разарања 441. године, јавља поново тек 516. године¹⁰. До значајније промене у црквеној организацији дошло је у време цара Јустинијана (527–565), када је основана архиепископија Јустинијана Прима 535. године, којој су биле подређене провинције Средоземна Дакија, Приобална Дакија, Горња Мезија, Дарданија, *Превалитана*, Друга Македонија и Друга Панонија. Од 545. године, Јустинијана Прима стављена је у надлежност Римске курије¹¹.

Први упади Словена забележени су почетком VI века, а њихови продори били су често и дубуко у територију Царства, те су тако 548. године стигли до Драча¹². Како су походи били пљачашке „природе“, они нису значајније реметили деловање црквене организације. Да је епископија у Дукљи и даље жива сазнајемо из преписке коју је водио папа Григорије Велики (590–604) са архиепископом Јустинијане Прима и осталим епископима. Наиме, у писму које је послао архиепископу Јустинијане Прима, Григорије саопштава да је дукљански епископ Павле разрешен са положаја епископа због *телесног греха* и на његово место је постављен Немезион. *Грехови* поменутог Павла не завршавају се и он се даље у жалби Немезиона пред папом оптужује да је уз помоћ световних лица украо црквену имовину. О неопходности да се казни епископ Павле и омогући несметани рад Немезиону на месту епископа Дукље говори се у овом писму, и у писму које је папа упутио епископу Скадра исте 602. године¹³. Урушавање дунавског лимеса и крах похода цара Маврикија догодио се 602. године, чији привремени успеси нису могли да зауставе неумитни ток догађаја¹⁴. Словенском сеобом на Балканско полуострво током VII века, дукљанска епископија престаје да постоји¹⁵. Дисконтинуитет римског живота у градовима, који се огледа у варварским разарањима истих, условило је и нестанак црквених центара. То је цркву приморало да се прилагоди промењеним условима. Иако је тиме урушена црквена организација, ипак на рубовима тог организма налазе се трагови хришћанства које је опстало. Словенско освајање је условило стварање нових политичких структура на Балкану¹⁶. Период од пада Дунавског лимеса до XI века, због недостатка извора, остаће пун претпоставки и

6 Thalloczy 1913, nr. 5. Из преписке папе Сириција (384–399) и солунског епископа како је последњи поменути уз потврду Рима могао да поставља епископе.

7 Thalloczy 1913, nr. 7; Живковић 2004, 35.

8 Mansi 1760, IV, 1365.

9 Mansi 1761, VI, 575; Thalloczy 1913, nr. 21.

10 Живковић 1997, 89–100; Максимовић 2008, 21.

11 Калић 1979, 27; Живковић, 2004, 35–38.

12 Баришић ВИНЈ I, 35–38.

13 Mansi 1764, X, 329–330.

14 Живковић 2002, 191–193; Максимовић 2008, 55.

15 Живковић 2004, 149–150.

16 Ћирковић 1997, 386–389.

отворених питања. Један од таквих догађаја, наводно из IX века, који је забележен и ушао у европску литературу о средњем веку јесте и легендарни сабор на Дувњу и уздицање Дукље у ранг архиепископије од стране краља Светопелека и наводну дозволу папске курије¹⁷.

Наредни податак доноси Константин VII Порфирогенит. а везан је за половину X века: *Диоклеја је тако названа по граду у овој земљи који је цар Диоклецијан основао, али је то сада напуштен град, иако још увек зван Дукља*. Цар писац наводи и градове *Градац, Новиград и Лонтодокла*¹⁸. Имајући у виду да је у Дукљи византијска власт имала континуитет све до Стефана Војислава, са привременим освајањем цара Самуила и његовом владавином у Дукљи, претпоставља се да је постојала и црквена организација¹⁹. Центар те црквене организације свакако није у позноримској Доклеји, већ, како се претпоставља, у једном од наведених градова²⁰. Према *нотицију 10*, епископије које су потчињене Драчу су: Стефанијака, Хунавија, Кроја, Љеш, *Дукља*, Скадар, Дриваст, Пилот, Главница, Валона, Охрид, Бар, Черник, Берат и Градац²¹. Проблем ове нотичије јесте њено датирање²². У нотичијама 7 и 9, обим Драчке митрополије је знатно мањи и он обухвата епископије: Стефанијака, Хунавија, Кроја и Љеш²³. Из свега наведеног, Дукљу у нотичији 10 треба тражити у једном од наведених насељених градова Константина Порфирогенита, јер за саму Дукљу наводи да је пуст град. Ваљало би овде напоменути и легенду која се везује за оснивање Дубровачке архиепископије. Приликом похода бугарског цара Самуила, из Дукље је избегао архиепископ Јован, који се настанио у Дубровнику, где је убрзо постао епископ и тако пренео права Дукљанске архиепископије на Дубровник²⁴.

Са почетком 1018. па до 1040. године, претпоставља се да је читава област Дукље са приморским епископијама припадала Драчкој митрополији, а да је и територија Дукље у политичком смислу била потчињена византијском заповеднику Драча²⁵. Са устанком Стефана Војислава, на простору Дукље доћи ће до промена прво у политичком погледу²⁶.

---

17 Živković 2009, 57–59. Детаљно о сабору на Дувањском пољу са прегледом старије литературе у раду Т. Живковића 2004б, 45–65.

18 Constantine Porphyrogenitus 1967, 134–139, 165. Треба скренути пажњу да Константин VII Порфирогенит приликом навођења не говори да је и један од наведених градова црквени центар, док знамо да за друге градове попут Сплита, Дубровника или Котора доноси податке који се тичу сакралних објеката, светитеља.

19 Пириватрић 1998, 113; Живковић 2002, 401; Коматина 2012, 179. О погледу владавине и заузимање Дукље, старија литература је овај догађај смештала у последњу деценију X века, док је Живковић изнео као решење 1009. годину.

20 О предлозима и евентуалним решењима видети у: Ђирковић 1998, 21–23; Живковић 2004а, 153–154; Živković 2008, 20, 26; С. Мишић 2010, 183; Живковић 2013, 122–124.

21 Darrouzès 1981, 320. Сам аутор је ставио велику хронолошку одредницу *Нотације 10* и то од X до XIII века.

22 Калић 1979, 30–31, 33. Живковић 2004а, 151. Као што је ауторка у раду указала, ово је полазно питање на којем би требало обавити даља и свакако дубља истраживања. Ј. Калић се определила за средину XI века са задршком да овакав попис може да садржи трагове претходне епохе или израз претензија. Са друге стране, Т. Живковић овај списак датира у X век и то у доба владавине византијског цара Јована Цимискија (969–976).

23 Darrouzès 1981, 286, 305. Ове нотичије се датирају у прву половину X века.

24 Живковић, 2004, 24–25.

25 Коматина 2012, 179. Изнето и виђење двојне управе, византијске и домаће.

26 Благојевић 2011, 73–75; Коматина 2012, 159–186.

Крајем X, почетком XI века, у Риму ће отпочети реформе које ће утицати и на дешавања на источној обали Јадрана. Наиме, незадовољством грађана Рима са папског трона је уклоњен папа Бенедикт IX, 1044. године, због свог неморалног држања, што је довело до избора противпапе Силвестера III, 1045. године. Бенедикт је повратио свој положај, али га је убрзо и продао. На папски престо стигао је Гргур VI, 1046. године. Током 1046. године три човека су тврдили да заузимају папски престо. Оваква ситуација није атипична, али је узроковала интервенцију немачког владара Хенрика III, који није желео само да успостави ред у Риму, већ и да тим чином потврди своја права у Италији, следећи свакако пример свог великог претходника Отона I. На папском трону је, од 1048. до 1056. године, био Лав IX, постављен, такође, од стране Хенрика III. Са његовим понтификатом отпочела је умерена реформа у цркви²⁷. Оно што је посебно утицало на црквене прилике у приморским градовима јадранске обале јесте раскол који се догодио 1054. године, између Рима и Цариграда. Питања око јурисдикције над појединим територијама, питање по којем су се Рим и Цариград разилазили јесте однос Светог Духа према Богу Оцу. Оно око чега су се слагала ова два црквена средишта јесте да Свети Дух има своју јасно изражену личност и да представља божанство. Разлике, међутим, настају јер Грци, према никејско-цариградском символу вере, наводе да Свети дух од Оца исходи, прво лице Тројце, јединственим носиоцем личног у божанству. Латини су пак у символу вере увели *filioque*, тврдећи да Свети Дух исходи од Оца и Сина. Та новина је, вероватно, настала током VI века у Шпанији, а Рим ју је прихватио тек почетком XI века²⁸.

Након међусобног анатемисања кардинала Хуберта и патријарха Михаила Керуларија у Цариграду, изродила се шизма и створио неизбрисив траг у црквеној историји. У истој мери, како су ови догађаји имали половином XI века утицаја на црквене прилике, тако су и догађаји седамдесетих година посебно утицали на дукљанске владаре и њихове амбиције. Византија је 1071. године доживела два велика губитка. Први, пораз код Манцикерта од Турака и губитак Мале Азије, и други губитак био је Бари, који су преотели Нормани. То се посебно одразило и на спољну политику дукљанске државе која је тада узела учешћа у устанку Ђорђа Војтеха и тиме поново стала отворено против Византије. У Риму је, 1073. године, кардинал Хилдебранд изабран за папу под именом Гргур VII (1073–1085). Он је настојао да црквену власт одвоји и учини независнијом од световне. То је изазвало сукоб са царем Хенриком IV, који се окончао постављањем противпапе Климента III (1080; 1084–1100)²⁹.

Бар је основан у VI веку за време Јустинијанове обнове градова у Илирику. Развио се из рановизантијског кастела Антипаргаи, који је постојао још у VI веку и налазио се на месту каснијег насеља или пак у непосредној близини³⁰. Константин Порфирогенит наводи кастеле Љеша, Улциња и *Бара* као северну границу теме Драч према Дукљи³¹. Према већ споменутој notiцији 10, епископија Бар припадала је митрополији Драча³². На основу ових података видимо да Бар није припадао Дукљи

---

27 Morris 1989, 83–108.

28 Острогорски 1959, 317–320; Orphanos M. 2004, 53–60. И друга питања о коришћењу бесквасног или квасног хлеба, о целибату итд.

29 детаљније у: Линч 1999, 177–190.

30 Антоновић, 2003, 17, 42; Митровић 2010, 24.

31 Constantine Porphyrogenitus 1967, 145.

32 Darrouzès 1981, 320; Антоновић, 2003, 42–43; Живковић, 2004, 148. Т. Живковић сматра да би

до краја X века, а да оснивање епископије у самом граду треба датирати у период између оснивања града и првог помена барске епископије у notiцији.

Распламсала борба око инвеституре је поговорила дукљанском кнезу Михаилу. Наиме, 1078. године Михаилу је добио писмо од Гргура VII у којем се он ослобљава као „краљ Словена“, као и добијање папске заставе. У писму се говори и о црквеном спору између Дубровника и Сплита и потреби да се папи пошаљу додатна посланства ради разрешења спора. Из писма се јасно види и да је Михаилу заступао интересе дубровачке архиепископије. Међу могућим посланицима, папа наводи да би то могли бити барски епископ Петар и дубровачки, или неки други. То указује на могућност да је управо област Дукље са епископијама требало да дође под надлежност дубровачког архиепископа чиме би његов утицај порастао, што би свакако могло изазвати реакцију сплитског архиепископа и изазвати сам спор због чијег разрешења се траже додатна посланства³³. Да епископије у Дукљи нису у саставу драчке митрополије видимо из notiције 13 која се датира у крај XI века, када се наводе епископије идентичне из notiција 7 и 9³⁴. Становништво Бара је у XIV веку памтило традицију по коме је сам град био изданак античке Доклеје, а архиепископ Бара сматрао се легитимним наследником доклејског епископа³⁵. Након што је епископско седиште у Дукљи уништено у сеоби народа, њено обнављање се везује за Бар. Њему су као суфрагану припале све епископије које су некада биле потчињене Дукљи. Да овакав процес није усамљени пример на простору источне јадранске обале видимо из примера Салоне и Епидаура, из којих је романско становништво пренело и своје епископије у нове средине, Сплит и Дубровник³⁶. О оснивању архиепископије у Бару остала је, забележена два века касније, легенда коју нам доноси Тома Архиђакон. Наиме, приликом путовања которског, свачког, улцињског и барског епископа на црквени сабор у Сплиту, дошло је до бродолома у којем су поменути епископи страдали. Паства поменутих епископа је, након оваквог догађаја, упутила молбу папи да оснује нову архиепископију за те градове како се не би излагали оваквим опасностима. Папа је изашао у сусрет оваквој молби и успоставио је још једну архиепископију и то са седиштем у Бару³⁷.

У XI веку за време владавине краља Бодина³⁸, поред значајне политичке активности, овом владару се преписује и значајна улога у црквеној политици. Таква тврдња образлаже се булом коју је издао противпапа Климент III, 1089. године, којом се барска епископија уздиже у ранг архиепископије. Том приликом се архиепископији у Бару потчињавају следеће епископије: Барска, Которска, Улцињска, Свачка, Скадарска, Дривастанска, Пилотска, Српска, Босанска и Требињска³⁹. Треба истаћи да су се, на простору источне јадранске обале, изродили вишеструки спорови између различитих црквених средишта, а додељивање палијума

оснивање епископије у Бару требало повезати са оснивањем византијске теме Драч, а саму годину оснивања у последње две деценије IX века. Такву тезу би подржао и податак да је црква Св. Теодора настала у IX веку на чијим темељима је изграђена црква Св. Ђорђа у XII веку.

33 L. Thalloczy 1913, nr. 66; Благојевић 2011, 79. Папска застава је означавала да се нека држава или неко ставља под њеном заштитом. О самој круни нема података у дипломатичкој грађи. Претпоставља се да је нешто пре саме 1078. и добијена круна.

34 Dagouzés 1981, 364.

35 Антоновић, 2003, 42–43. Са прегледом старије литературе.

36 Антоновић, 2003, 25.

37 Krbic, 2006, 64–67. Овај бродолом се везује прву половину XI века.

38 Коматина 2011, 61–76.

39 L. Thalloczy 1913, nr. 68.

барском епископу изазвао је један од најдужих спорова, спор између Дубровника и Бара, а који ће трајати до половине XIII века и завршити се у корист Бара⁴⁰. Представници дубровачке цркве сматрали су да Бару припада само ранг епископије, која је подложна њима, а са друге стране, Бар није имао претензија над дубровачком црквом, наводећи да се њена јурисдикција протеже до планина које је окружују, као и да Бару припада ранг архиепископије⁴¹. То је уједно проузроковало и низ повеља, фалсификата, које су потврђивале архиепископски положај једне, односно друге стране: у XI веку у повељама папе Бенедикта VIII из 1022. године⁴² и повеља папе Гргура VII из 1076. године⁴³, што се тиче дубровачке цркве и барске у повељама папе Александра II из 1067. године⁴⁴ и повеље папе Климента III из 1089. године⁴⁵. Посебан проблем, и томе треба посветити пажњу, јесте да је повељу за барску цркву издао противпапа. То је у дужем временском периоду представљало проблем за Бар и одбрану њених права у римокатоличкој цркви⁴⁶.

Дукљанска држава је, сузбијајући власт Византије, тиме и власт Драчке митрополије и користећи повољне околности по њу у распламсалом сукобу Римске курије и Светог римског царства немачког народа, стекла државну независност која се огледа у краљевској титули и архиепископији. Дукља је баштинила своја политичка, али и црквена права на угледној Диоклеји, која је нестала у сеоби народа. Како је већ образложено у науци, Бар је био прво црквено средиште у српским земљама пре Савиног времена⁴⁷.

---

40 L. Thalloczy 1913, nr. 212; *ИЦГ* 2/1, 21; Ћук 1986, 15. Са почетком XIII века за барско-дубровачки сукоб посебно се заинтересовала и Венеција. С обзиром на то да су од 1205. године наступали као врховни господари и заштитници Дубровника. Вероватно тада, али и у уговорима који су касније склапани било је, између осталог, предвиђено да се Венеција заложи да се дубровачка црква потчини, а у договору са папом, управо Венецији. Папска курија је овакве планове одбацивала и против њих се борила, не дозвољавајући да се остваре. На Латеранском сабору (концилу) 1215. године, дубровачки архиепископ Леонардо је истакао пред папом Инокентијем III да је погрешно пославши палиј барском епископу, који је, према његовим речима, дубровачки суфраган. Папа је своју одлуку образложио да је тим чином желео да држи српског краља у покорности. Састављена је и комисија која је имала задатак да испита сам барско-дубровачки спор. Комисија је донела одлуку да су дубровачке претензије неосноване и да Бару припада власт над свим парохијама у Србији. Не треба изгубити из вида чињеницу да односи Папске курије и Венеције током понтификата Инокентија III нису били срдачни. Формална парница пред папском столицом је и даље вођена. Решавање овако заоштрених односа између Дубровника и Бара било је у интересу самог Рима. Убрзо су се представници обе цркве нашли пред папом у Перуђи почетком 1252. године. Након излагања обеју страна, папа је наложио да се формира комисија која ће утврдити истину и спровести целокупан доказни поступак. Оваква парница је изискивала и велики трошак, прагматичним Дубровчанима то више није било у интересу и нису желели да се још више задужују због парнице која би могла још дуго да потраје. Они су 1255. године повукли своје заступнике из Рима. *Status quo* је одговарао Барској архиепископији.

41 *ИЦГ* 2/1, 25; *ИСН* 1, 346; Ћук 1986, 14.

42 L. Thalloczy 1913, nr. 60.

43 L. Thalloczy 1913, nr. 65.

44 L. Thalloczy 1913, nr. 63;

45 L. Thalloczy 1913, nr. 68. О дипломатичким особеностима и веродостојности детаљно је проматрано у раду Калић 1979, 34–47.

46 Видети фусноту 39.

47 Калић 1979, 47.

Извори

Constantine Porphyrogenitus (1967), *De administrando imperio*, ed. R. J. Jenkins, Washington DC.

Darrouzès, J. (1981), *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Paris.

Karbić, D. (2006), *Thomae Archidiaconi Spalatinensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum*, ed. D. Karbić, M. Matijević-Sokol, J.R. Sweeney, Budapest - New York.

Mansi, J.D. (1760), *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio IV*, Florentiae.

Mansi, J.D. (1761), *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio VI*, Florentiae.

Mansi, J.D. (1764), *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio X*, Florentiae.

Thalloczy L. Jiricek C. Sufflay E. (1913), *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia I*, Vindobonae.

Živković, T. (2009), *Gesta regum Sclavorum I*, Beograd.

Литература

Антоновић М. (2003), *Град и залеђе*, Београд.

Антоновић М. Мишић С. (2010), „Насељени градови“ у делима *Константина Порфиروجенита*, у: Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља, Београд, 183–184.

Антоновић М. (2012), *Од Дукље до Зете: Србија и Зета крајем XII века и у првој половини XIII*, у: БИГ III, Београд, 85–94.

Благојевић М. (2011), *Немањићи и државност Дукље-Зете-Црне Горе*, у: Зборник Матице српске за историју 83, Нови Сад, 7–24.

Благојевић М. (2011), *Српска државност у средњем веку*, Београд.

Ђирковић С. (1998), „Насељени градови“ *Константина Порфиروجенита и најстарија територијална организација*, ЗРВИ 37, Београд, 9–32.

Ђирковић С. (1997), *Срби у хришћанској екумени средњег века*, у: Рабоници, војници и духовници, Београд, 385–396.

Ђук, Р. (1986), *Венеција и Србија*, Београд.

Историја српског народа I (1981), Београд.

Историја Црне Горе 1 (1967), Титоград.

Калић Ј. (1979), *Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219*, у: Сава Немањић – Свети Сава. Историја и предање, Београд, 27–52.

Коматина П. (2012), *Србија и Дукља у делу Јована Скилице*, ЗРВИ 49, Београд, 159–186.

Коматина П. (2011), *Византијска титула Константина Бодина*, ЗРВИ 48, Београд, 61–75.

Линч Џ. (1999), *Историја средњовековне цркве*, Београд.

Максимовић Љ. (1996), *Покрштавање Срба и Хрвата*, ЗРВИ 35, Београд, 155–174.

Максимовић Љ. (2008), *Северни Илирик у VI веку*, у: Византијски свет и Срби, Београд, 17–60.

- Митровић К. (2010), *Бар*, у: Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља, Београд, 24–27.
- Morris C. (1989), *The Papal Monarchy. The Westren Church from 1050 to 1250*, Oxford.
- Orphanos M. (2004), *Јелиснско и латинско богословско поимање исхођења духа светога*, у: 950 година од великог раскола (1054) и 800 година од пада Цариграда у руке крсташа (1204), Београд, 53–60.
- Острогорски Г. (1959), *Историја Византије*, Београд.
- Пириватрић С. (1998), *Самуилова држава*, Београд.
- Станковић В. (2014), *Карта као помоћно средство у медијавистици*, у: НИСУН 3, Ниш, (у штампи).
- Шкриванић Г. (1975-79), *Monumenta cartographica Jugoslaviae I - II*, Београд.
- Živković T. (2008), *Constantine Porphyrogenitus kstra oikoumena in the sothern slavs principalites*, in: Historical review 57, Belgrade, 9–28.
- Живковић Т. (2004)а, *Црквена организација у српским земљама*, Београд.
- Живковић Т. (2005), *Два питања из времена владавине краља Бодина*, ЗРВИ 42, 45–59.
- Живковић Т. (1997), *Етничке промене на територији данашње Србије у периоду од VI до X века*, Етнографског института САНУ, књ. XLV, Београд, 89–100.
- Живковић Т. (2002), *Јужни Словени под византијском влашћу (600–1025)*, Београд.
- Живковић Т. (2004)б, *О такозваном сабору на Дувањском пољу*, у: Зборник за историју БиХ 4, 45–65.